

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՂԵՌՆ
(Արցախի ճարտարապետական հուշարձանների օրինակով)

Հայոց ցեղասպանության մասին մտորելիս ակամա մտաբերում ենք գլխավորապես ավելի քան մեկուկես միլիոնի հասնող անմեղ հայերի անմարդկային բնաջնջումը: Համեմատաբար քիչ ենք խորհում և գրում ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած մշակութային արժեքների՝ հոգևոր գանձերի, ճարտարապետական կոթողների կորստի մասին: Հայկական հուշարձանների ոչնչացումն ամբողջությամբ համապատասխանում է միջազգային աստիճանների ընդունած մշակութային ցեղասպանություն եզրույթի չափորոշիչներին¹:

Մշակութային այդ եղեռնը տեղի էր ունենում ոչ միայն բռնագավթված մեր պատմական հայրենիքի ամբողջ տարածքում, այլև Խորհրդային Ադրբեջանում: Այս առումով Հայաստանի հարակից երկրների թվում առանձնանում է միայն Իրանը, որտեղ հայկական հուշարձանները պահպանվել են և նույնիսկ վերանորոգվել: Մինչև վերջերս Ադրբեջանին բռնակցված Արցախի ճարտարապետական հուշարձաններն ավերվում էին կամ այլափոխվում: Ի դեպ, հայկական մշակութային արժեքների կանխամտածված և հետևողական ոչնչացումն Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից ամբողջությամբ համապատասխանում է «էթնոցիդ» (ethnocide) եզրույթին²:

Արցախի և նրա ճարտարապետության մեկուսացումն Ադրբեջանում հետապնդում էր իշխանությունների առաջադրած գերխնդրին հասնելու հեռահար նպատակներ՝ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը և հայ ժողովրդի արցախյան հատվածը վերագրել ադրբեջանցիների կարծեցյալ հայրենիքը «հանդիսացող» Աղվանքին և հիմնավորել հայ ժողովրդի կերտած նյութական ու մշակութային հուշարձաններն աղվանական (ադրբեջանական) համարելու մտացածին վարկածը: Ադրբեջանական պատմագիտությունն այդ նկրտումներն իրականացնելու համար ոչ մի բանի առջև կանգ չի առնում՝ ընդհուպ մինչև Լեռնային Ղարաբաղի, Սյունիքի, Նախիջևանի տարածա-

¹ Տե՛ս **Charny I. W.**, Classification of Genocide in Multiple Categories, Encyclopedia of Genocide, Israel W. Charny editor in chief, vol. 1, Santa Barbara, California, 1999, p. 9.

² Տե՛ս **Պարսամյան Ս.**, Ադրբեջանի կողմից իրագործված հայկական հուշարձանների ոչնչացումը՝ որպես մշակութային ցեղասպանություն, Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը և էթնիկական ձգտումների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ (2010 թ. մարտի 21-24-ը Ստեփանակերտում և Շուշիում կայացած միջազգային գիտագործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ), Կաճառ, 2010, թիվ 4 (47-58), էջ 160-161:

շրջանների և նրանց մշակութային հուշարձանների «աղվանացումը», «թուրքացումը»՝ վերջիններս կապելով Ադրբեջանի «կրակի տաճարների» հետ: Այդ նպատակին հասնելու համար հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի նյութական արժեքները բարբարոսական եղանակներով հետևողականորեն կեղծում, ավերում կամ ոչնչացնում էին:

Հակահայկական գործողություններն Ադրբեջանում «ադմինիստրատիվ-կազմակերպչական» մակարդակով համակարգված էին և ընթանում էին միասնական ճակատով¹: Առ այսօր շարունակվող այս գործընթացում ներգրավված են քաղաքագետներ, պատմաբաններ, ճարտարապետներ, հնագետներ, ազգագրագետներ, լեզվաբաններ: Օգտագործելով բոլոր հնարավոր միջոցները՝ նրանք ձգտում են Ադրբեջանի տարածքն ադրբեջանցիների հետ կապող արմատներ գտնել և այն անջրպետել հայերից, ուստի և՛ հայկական մշակութային ժառանգությունից: Արցախի քրիստոնեական եկեղեցիները, վանքերը, ճարտարապետական մյուս կառույցները ոչնչացնելու քաղաքականությունը խթանվում էր պետական բարձր մակարդակով: Ադրբեջանական իշխանությունները կոչ էին անում ոչնչացնել քրիստոնեական պաշտամունքի կառույցները, որովհետև դրանց «բազմազանության առկայությունը ցույց է տալիս, թե որքան շատ է կաշկանդված եղել Ղարաբաղի բնակչությունը կրոնական կապանքներում», որից «ազատագրվել է շնորհիվ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիայի»²:

Ադրբեջանական ԽՍՀ տարածքում հայկական մշակութային հուշարձանները բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում՝ շուրջ 11 հազար, ընդ որում՝ դրանց թիվը միայն Լեռնային Ղարաբաղում հասնում էր 1700-ի³: Սակայն պաշտոնական փաստաթղթերում արձանագրվում էր բոլորովին այլ պատկեր: Պետական պահպանության ներքո գտնվող 591 հուշարձաններից միայն քսանհինգն էր հայկական, որոնցից ընդամենը յոթը՝ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում: 1968 թ. ապրիլի 2-ի թիվ 140 և 1988 թ. ապրիլի 27-ի թիվ 145 որոշումներով (թվում է, թե վերջին որոշումը ոչ պատահաբար էր ընդունվել ապրիլին) հաստատված են Ադրբեջանի տարածքում գտնվող՝ պետության կողմից ընդունված հուշարձանները, որոնց թվում բացակայում է նույնիսկ Գանձասարի վանական համալիրը⁴:

Հատկապես վերջին տասնամյակներում Արցախի ճարտարապետական հուշարձանները դարձել են ադրբեջանցի պատմաբանների հիվանդ երևակայության առարկան: Գիտակցաբար անտեսելով պատմական սկզբնաղբ-

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Ն.**, Մշակութային էթնոցիդն Արցախում (Մշակութային ժառանգության բնայուրաբանական մեխանիզմը), Կաճառ, 2010, թիվ 4 (47-58), էջ 142:

² Տե՛ս **Մկրտչյան Շ.**, Լեռնային Ղարաբաղ, Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության անատոմիան, Սեփանակերտ, 2003, էջ 196:

³ Տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանի բնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 7:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

յուրների, այդ թվում վիմական արձանագրությունների տեղեկությունները, հայկական հուշարձանների ճարտարապետական և կառուցվածքային առանձնահատկությունները, Արցախի վանքերի ու եկեղեցիների պատկերաքանդակներն ու որմնանկարները՝ դրանք ներկայացվում են իբրև աղվանական-ադրբեջանական մշակութային արժեքներ՝ հետապնդելով հայկական մշակույթից օտարելու նպատակ:

Ի պատասխան հակազիտական այդ տեսակետների՝ հայ գիտնականներն ադրբեջանական պատմագիտության կեղծարարության վերլուծության հիման վրա փորձում են վեր հանել Արցախի մշակույթի քննության տեսական ու քաղաքական հիմքերը, բացահայտել Ղարաբաղում թուրքական էթնոսի բնիկ լինելու և հայերի եկվորության մասին ադրբեջանցի պատմաբանների առաջադրած հայեցակարգի սնանկությունը, հետևաբար՝ արցախահայության մշակութային, մասնավորապես ճարտարապետական ժառանգության յուրացման փորձերի կատարելապես հիմնազուրկ լինելը¹: Արցախում առանձնացվում է «Արցախի ճարտարապետական դպրոց» հասկացությունը, որն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրել Պաուլո Կունենոն, իսկ Արցախի հուշարձանների ուսումնասիրության նախակարապետը Ա. Յակոբսոնն է՝ Գանձասարի վանքին նվիրված հանգամանալից ուսումնասիրությամբ²: Հետագայում արդեն Շ. Մկրտչյանը, Մ. Հասրաթյանը, Ս. Կարապետյանը, Ա. Ղուլյանը, Վ. Հարությունյանը, Ժ. Մ. Տիերին, Պ. Տոնապետյանը³ և այլք իրենց աշխատություններում բացահայտել են ոչ միայն Արցախի ճարտարապետության ամբողջ հարստությունը, առանձնահատկությունները՝ որպես միջնադարյան հայ ճարտարապետության առանձին դպրոց, այլև ճարտարապետական հուշարձանների բարձիթողի, ավերված, խաթարված վիճակը:

Նախքան արցախյան շարժումը հայագիտության նվիրյալները, բնականաբար, զրկված էին Լեոնային Ղարաբաղում համապարփակ հետազոտություններ իրականացնելու հնարավորությունից: Այսօր արդեն ընձեռվել են բոլոր հնարավորություններն ազատագրված տարածքներում Արցախի հին և միջնադարյան մշակույթի ուսումնասիրության ու պահպանության համար: Այդ աշխատանքներն սկսվել են, կարելի է ասել, էթե ոչ ռազմական գոր-

---

¹ Տե՛ս **Сафарян В.**, К вопросу о методике присвоения истории и культуры Арцаха в современной азербайджанской историографии, Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության անցյալը, ներկան ու ապագան: Միջազգային գիտաժողով, Երևան, 2007, էջ 206:

² Տե՛ս **Якобсон А.**, Гандзасарский монастырь, Исследования по истории культуры народов Востока (Сборник в честь академика И. О. Орбели), М.-Л., 1960, с. 145-158.

³ Տե՛ս **Մկրտչյան Շ.**, Լեոնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985; **Հասրաթյան Մ.**, Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Երևան, 1992; **Կարապետյան Ա.**, նշվ. աշխ.; **Ղուլյան Ա.**, Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները, Երևան, 2001; **Հարությունյան Վ.**, Դարը մեր մեջ, մենք՝ դարի, Երևան, 2003; **Tierry J.M., Donabedian P.**, Les arts arméniens, Paris, 1987.

ծողություններին զուգահեռ, ապա տարածքների ազատագրումից անմիջապես հետո: Վերջին տարիներին այստեղ կատարված հետազոտությունների շնորհիվ ոչ միայն համալրվել է հայկական պատմաճարտարապետական ժառանգությունը, այլև ճարտարապետական հուշարձանների փաստական տվյալների և ճարտարապետական գիտության ընձեռումների հիման վրա շատ համալիրներ ներկայացվում են նոր մեկնաբանությամբ:

Այս տարածաշրջանի հայկական հոգևոր և մշակութային արժեքների նկատմամբ վանդալիզմի և բարբարոսության դրսևորումների բազում օրինակներ են վավերացված առանձին հետազոտողների աշխատություններում, որոնցում այդ ամենը որակվում է որպես «քարե պատերազմ»՝ ուղղված պատմական հիշողության դեմ¹: Դրանով իսկ ադրբեջանական կողմը հետամուտ էր միայն մեկ հիմնախնդրի՝ ապացուցել, որ Քուր-Արաքսյան միջագետքը պատկանել է ոչ թե Հայաստանին, այլ Կովկասյան Աղվանքին, իսկ վերջիններիս միջև սահմանաբաժանը եղել է ոչ թե Քուր գետը, այլ Արաքսը: Միանգամայն ակնհայտ է այն մեխանիզմը, որն առաջադրել են ադրբեջանցիները. Կովկասյան Աղվանքը զբաղեցնում էր նաև Քրի աջափնյա տարածքը, որը հայերի հետ կապ չունի, և որտեղ չեն կարող լինել հայկական հուշարձաններ, իսկ ամբողջ այդ տարածքում գտնվող հուշարձանները ստեղծել են աղվանները: Ըստ այդ տրամաբանության՝ Ադրբեջանի տարածքում պահպանված պատմական հուշարձանների թվում չեն հիշատակվում (պետական-պաշտոնական գրանցումներում, տուրիստական ուղեցույցներում, ուսումնական ձեռնարկներում, հետազոտական աշխատություններում) տեղի հայկական հուշարձանները: Մինչդեռ դրանք վավերացրել են նաև այլազգի հետազոտողները:

Ռուս հնագետ Ե. Պյոլինան Քարվաճառի շրջանի հայկական հուշարձանների ու բնակավայրերի մասին գրում է. «Բազմաթիվ բնակելի քարայրեր, գյուղերի ավերակներ, բերդապարիսպներ, մատուռներ ու եկեղեցիներ վկայում են երբեմնի կյանքի մասին՝ ներկայիս գրեթե մարդագուրկ հեռաստաններում: Ցավոք, գերակշռող մեծամասնությամբ այդ բոլոր հուշարձանները ոչ միայն չեն հետազոտված, այլև անգամ չեն հիշատակված գրականության մեջ թեկուզ հաշվառման կարգով: Այստեղ ստվար զանգվածներով ամենուր ապրող հայերից մնացել են լայնատարած գերեզմանոցներ, որ սփռված են թե՛ կիսավեր եկեղեցիների շուրջ և թե՛ առանձին»²: Ահա թե ինչու խոհեմ և շատ զգույշ պետք է լինեն հայ ուսումնասիրողները «Կովկասյան Աղվանք» եզրույթն օգտագործելիս, քանզի այն ադրբեջանցիների կողմից օգտագործվում է և շահարկվում պատմական իրական հիմքերի բացակայությամբ: Այսպիսի մոտեցում է դրսևորում ճարտարապետ Արմեն Ղազար-

¹ Տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 7:

² **Пчелина Е.**, Армянские памятники на территории Азербайджанской ССР, Ленинград, 1940, с. 243.

յանը, որը Վանքասարի եկեղեցու մասին գրում է. «Պատմական տեղագրությունը. Կովկասյան Ալբանիա (Աղվանք), Արցախ, Վանքասար լեռ՝ Խաչե-նագետի աջ ափին»¹:

Արցախահայության հոգևոր և մշակութային արժեքների հանդեպ վանդալիզմը միայն քարոզչությամբ չի սահմանափակվել: 1970-ական թվականներից ի վեր՝ ադրբեջանցիները որդեգրել են ամեն գնով հայկական ճարտարապետական ժառանգությունը յուրացնելու կամ ոչնչացնելու ուղին: Այդ գործողությունների հետևանքով, ինչպես ահագանգում էին մասնագետները, «հողօգտագործման նպատակով բուլդոզերներով ավերվել և հողին են հավասարեցվել 13 պատմահնագիտական հուշարձաններ: Պայթուցիկ նյութեր են օգտագործվել Մեծ Թաղլարի Ծծախաչ և Ազոխի քարանձավներում, Ամարասի և Կաղանկատույքի բնակավայրերի տարածքներում: Փորումներ են կատարվել Գրիգորիսի դամբարանում (Ամարասի վանքում), երկրաբանական հետազոտություններ կատարելու պատրվակով հորանցքներ են փորված Դադիվանքի հուշարձանների տակ... 12-13-րդ դարերի երկու կամուրջ, 13-17-րդ դարերի 3 մատուռ, շուրջ 70 խաչքար, դամբարաններ՝ առանց օրենքի արձանագրելու (չափագրելու, լուսանկարելու և այլն) գոհ են դարձել Սարսանգի ջրամբարի կառուցմանը՝ քարերն օգտագործելով պատվարի մեջ կամ թողնելով ջրամբարի հատակում»²: Հայկական վանքերի ու եկեղեցիների սրբատաշ քարերն օգտագործվել են նաև գյուղերում տներ և այլ շինություններ կառուցելու ժամանակ: 1950-ական թվականներին քանդված Գետամիջո սբ. Աստվածածին վանքի շուրջը գոյացել էր Վանք գյուղը: Վանքի քարերն օգտագործվել են այդ գյուղի տների, նույնիսկ գումերի պատերի կառուցման համար: Վանքի շատ քարեր հանդիպում են վերոնշյալ թվականներին Չրաղ (որը ճրագի աղավաղված տարբերակն է) գյուղի դպրոցի պատերի շարվածքում³:

Հուշարձանի ոչնչացման և քարերը որպես շինաքար օգտագործելու օրինակ է նաև Տաք ջուր (Իստիսու) առողջարանի շրջակայքի՝ հայկական միջնադարյան եկեղեցիների քարերով կառուցված կառավարական առողջարանը⁴:

Ադրբեջանցիների կողմից հուշարձանների ինքնության ոչնչացման քաղաքականություն էր նաև «նորոգման» կազմակերպումը, որի աշխատանքների գոհ է դարձել Գանձակ քաղաքի սբ. Սարգիս եկեղեցին, որը երեսապատվել է աղյուսով՝ կորցնելով հայկական ճարտարապետական ոճը, և օգտագործվել որպես ժողովուրդների բարեկամության պալատ⁵:

¹ Казарян А., Церковная архитектура стран Закавказья VII века, Ванкасар, церковь, 70-80-е гг. VII в., т. III, М., 2012, с. 601.

² Հարությունյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 119-120:

³ Տե՛ս Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 69:

⁴ Տե՛ս Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղ. Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության անատոմիան, Ստեփանակերտ, 2003, էջ 207:

⁵ Տե՛ս Կարապետյան Ս., Հայկական հուշարձանների վիճակը Հայաստանի հարևան երկրներում: Տե՛ս Վասն հայության, շաբաթաթերթ, 23 ապրիլ, 2002, էջ 11:

Շուշարձանների ավերումը մեծ չափերի է հասել արցախյան պատերազմի ժամանակ, երբ օգտվելով ընձեռված առիթից՝ եկեղեցիներն ու վանքերը կանխամտածված պայթեցվել են, հրետանակոծվել և ռմբակոծվել: Արդյունքում Գետաշենի մոտ գտնվող Եղնասարի կանգուն վանքը վերածվել է ավերակների: Գնդակոծվել են Գանձասարի, Ամարասի, Դադիվանքի տաճարները, Տոդ գյուղի եկեղեցին և այլ հուշարձաններ: Շուշիի սբ. Ամենափրկիչ Ղազանչեցոց եկեղեցին այդ տարիներին երեք անգամ հրկիզվել է:

1

2

Նկ. 1. Շուշիի սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցին՝ ազատագրումից (1) և վերականգնումից (2) հետո (լուսանկարը՝ Հ. Բազեի):

1991 թ. Շուշիի Մեղրեցոց եկեղեցին վերածվել է ամառային կինոթատրոնի, Գանաչ ժամը՝ հանքային ջրերի սրահի, որի հետևանքով եկեղեցու կառույցը վտանգվել է¹: 1990 թ. մայիսի 20-ի համարում «Սովետական Ղարաբաղ» թերթը գրում էր. «Ադրբեջանական զինված բանդայական ձևավորումները չեն դադարեցնում գազանությունները Ամարասի հովտում: Այստեղ տեղափոխված տնտեսական կառույցներն ավերելուց և թալանելուց հետո մայիսի 18-19-ին նրանց գազանությունների օբյեկտը դարձավ Ամարասի վանքը: Իրենց հետ բերելով ավերման անհրաժեշտ ողջ տեխնիկան, հանցագործները ջարդեցին վանքի դռները և պատուհանները, գողացան կահույքը, հափշտակեցին վանքի գանձարանը»:

Ազատագրված տարածքներում և մասնավորապես Քարվաճառում ու Մարտակերտում հետախուզական շրջայցերի և հնագիտական պեղումների ընթացքում մենք ևս հանդիպել ենք այլևայլ եղանակներով հուշարձանների ոչնչացման դեպքերի: Ծար պատմական բնակավայրում, որը Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում հայտնի էր հնչյունափոխված Ջառ ձևով, 1950-ական-

¹ Տե՛ս **Մելիք-Շահնազարյան Լ.**, Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության նկատմամբ, Երևան, 1998, էջ 149-150:

ներին կառուցվել են մի քանի բնակելի տներ և գյուղի դպրոցը, որի պատերում որպես շինաքար օգտագործվել են նաև արձանագրակիր քարերի, խաչքարերի, տապանաքարերի բեկորները:

Նկ. 2. Ծար. խորհրդային շրջանում կառուցված դպրոցի պատերի մեջ որպես շինաքար օգտագործված ջարդոտված խաչքարերի և արձանագրակիր քարերի բեկորներ (լուսանկարը՝ Հ. Պետրոսյանի):

Մեկ այլ՝ Եղեգնուտ գյուղի տներից մեկի պատի շարքում որպես շինաքար էր օգտագործվել խաչային հորինվածքով քարը: Հանդաբերդի վանքում պայթեցվել էր գավիթը, որի հետևանքով ծածկի զգալի մասը փլուզվել էր: Կանգուն շինությունների մեծ մասը շատ անմխիթար վիճակում էր: Տեղահանել և ձորն էին գլորել վանքի շուրջը գտնվող միջնադարյան գերեզմանոցի շատ տապանաքարեր և խաչքարեր: Արցախի ազատագրումից հետո հնարավոր դարձան վանքի պեղումները և շրջակայքի հետազոտությունը¹: Երկամյա պեղումների արդյունքում ամբողջովին մաքրվեց, ամրակայվեց և մասնակի վերականգնվեց Հանդաբերդի վանքը (տես նկ. 3)²:

Արցախի Վերին Խաչեն գավառում գտնվող Չարեքտարի վանքի (այժմ՝ ԼՂՀ Մարտակերտի շրջան, գյուղ Չարեքտար) կառույցները ձևափոխել էին և տասնամյակներ շարունակ օգտագործել որպես անասնազուհե: Այստեղ ևս պեղումներ և հետազոտական աշխատանքներ են իրականացվել, և վանքն այսօր ներկայանում է քայքայված, բայց նախնական տեսքով (երեք եկեղեցի, գավիթ, սրահարավային կողմից՝ կից սրահ, գավթին՝ հյուսիսից կցված գույգ աշտարակներով պարիսպ)³:

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ.**, Հանդաբերդի վանքը և դրա պեղումները, Երևան, 2009, էջ 30-47:

² Տե՛ս **Կիրակոսյան Լ.**, Հանդաբերդի վանքի վերականգնման հայեցակարգը, Հայագիտական հանդես, թիվ 1, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 127:

³ Տե՛ս **Այվազյան Ս., Սարգսյան Գ.**, Չարեքտարի վանական համալիրի պեղումների և հետազոտությունների արդյունքները, Վարձք, 2011, թիվ 4, մայիս-հոկտեմբեր, էջ 48-58:

Նկ. 3. Հանդաբերդի վանքի շինությունների հիմնական խումբը պեղումներից առաջ և վերականգնման նախագիծը, տեսքը՝ հարավից (լուսանկարը՝ Հ. Պետրոսյանի, նախագիծը՝ Լ. Կիրակոսյանի):

1

2

Նկ. 4. Չարեքտարի վանքի ընդհանուր տեսքը (1) և գոմի վերածված եկեղեցու ներքին տեսքը (2) աղբբեջանցիների օրոք (լուսանկարը՝ Հ. Պետրոսյանի):

Իհարկե հարկ է նշել նաև, որ խորհրդային շրջանում աթեիստական քարոզչության պայմաններում ոչ միայն աղբբեջանցիները, այլև հայերը ևս եկեղեցիները վերածում էին եթե ոչ գոմի, ապա պահեստի, լավագույն դեպքում՝ ակումբի:

Մշակութային յուրօրինակ վանդալիզմի դրսևորումներ էին նաև պատմաճարտարապետական հուշարձանների վերականգնման և պահպանության անվան տակ իրականացված աշխատանքները, որոնց հետևանքով վանքերի և եկեղեցիների ճարտարապետությունն այլափոխվում էր: Այսպիսի ճակատագրի է արժանացել Վանքասարի՝ 7-րդ դարի եկեղեցին, որը գտնվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Մարտակերտի շրջանում՝ Ստեփանակերտից Մարտակերտ տանող մայրուղու ձախ կողմում՝ Վանքասար կոչվող ամենաբարձր գագաթի վրա: Միջնադարյան գողտրիկ կառույցը թեև կանգուն է մնացել, բայց կորցրել է իր դիմագիծը՝ ճարտարա-

պետական ոճը, պատկանելությունը: Վանքասարի եկեղեցու՝ մեր կողմից կատարված տեղագնումներն ու մանրամասն չափագրությունները նպաստել են կառույցի հատակագծային և ծավալատարածական հորինվածքի ամբողջական և իրական պատկերը ներկայացնելուն և հնարավորություն ընձեռել հասկանալու աղբյուրների «վերականգնման» ելությունը, որն իրականացվել է անցյալ դարի 80-ական թվականներին: Սկզբնական հատակագծի վրա վերականգնվել է մի ծավալ, որը չի համապատասխանում նախնական կառույցին: Այդ «նորոգումներից» եկեղեցու ծավալատարածական հորինվածքն ու համաչափական համակարգը խաթարվել են, և աղճատվել է նրա նախնական հորինվածքը: Վանքասարի եկեղեցու ոճական և շինարարական առանձնահատկություններին առնչվող վաղ միջնադարյան բոլոր հուշարձանները կառուցված են այլ կերպ: Այսպիսի ձևով վերականգնումը ոչ թե չիմացության, այլ դիտավորության արդյունք է: Քաղաքական նպատակներ հետապնդող աղբյուրների «հեռատես ձեռնարկը» լուրջ բարդություններ է հարուցել հուշարձանի նախնական տեսքի վերականգնման համար:

Սակայն փաստական կռվանների, համեմատական վերլուծության (մասնավորապես՝ Քարաշամբի, Այլաբերի, Թալիսի սբ. Աստվածածին եռախորան եկեղեցիների օրինակով) և տարածաշրջանի վաղ միջնադարյան հարուստ մշակութային շերտի ու ճարտարապետական համալիրների համարդրությամբ անհրաժեշտ է ներկայացնել անցյալի իրական պատկերը՝ աղվանական-աղբյուրական կապի և ընդհանրության «տեսության», ինչպես նաև հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի ստեղծած նյութական մշակութային հուշարձաններին աղվանական ծագում վերագրելու վարկածների ամբողջ սնանկությունը բացահայտելու, ինչպես նաև՝ հետազոտությունների միջոցով աղբյուրական հարձակումներին հակահարված տալու համար: Արդյունքում ներկայացնում ենք Վանքասարի վերակազմության նախագիծը՝ առաջարկելով այն վերակառուցել¹:

Վանքասարի եկեղեցին տուժել էր նաև արցախյան պատերազմից: Արևմտյան ճակատում՝ բարավորից վերև, արկը բավական մեծ խոռոչ է բացել, որը սպառնում էր պատի կայունությանը: 2011 թ. աշնանը ԼՂՀ Զբոսաշրջության վարչությունն այստեղ իրականացրել է մաքրման, ամրակայման և բարեկարգման աշխատանքներ: Մասնակի ամրակայման աշխատանքներն ավարտվել են 2012 թ. հունվարին, և եկեղեցու գմբեթին տեղադրվել է խաչը: Վերաշարվել է արևմտյան ճակատի քանդված մասը: Բացվածքներում տեղադրվել են մետաղական դռներ, ներսում կառուցվել է բեմը: Կարծում ենք, սակայն, որ այսպիսի աղավաղված ծավալի վրա հավելումներ անելն ավելորդ միջոցառում է: Անհրաժեշտ է վերականգնել կառույցի նախնական տեսքը, առավել ևս կատարված նորոգումները նույնպես զուրկ չեն սխալ-

---

¹ **Կիրակոսյան Լ.**, Վանքասարի եկեղեցու ճարտարապետությունը և աղբյուրական «վերականգնումը», ՊԲՀ, 2013, թիվ 1, էջ 120-133:

ներից (արևելյան խորանում անմասշտաբ և անհամաչափ բեմի կառուցում, մուտքերում մետաղական դռների տեղադրում, արկից վնասված արևմտյան ճակատի խոռոչի վերաշարում՝ միջնադարյան շարվածքին անհարիր եղանակով): Ցավով ենք նշում, որ այլ տեղերում նույնպես հանդիպում ենք անթույլատրելի դրսևորումների. երեսապատվում է Գանձասարի վանքի պարիսպը, Ասկերանի շրջանի Ավետարանոց (Չանաղչի) գյուղում՝ Արցախյան ազատամարտում նահատակված քաջորդիների հիշատակին նվիրված հուշակոթողը կանգնեցվում է վանքի միջնադարյան պարսպի վրա՝ խաթարելով մշակութային լանդշաֆտը:

1

2

3

Նկ. 5. Վանքասարի եկեղեցին «աղբրեջանական վերանորոգման» ընթացքում (1), վերանորոգումից հետո (2) (լուսանկարը՝ Հ. Բազեի) և վերակազմությունը (3) (Լ. Կիրակոսյան):

Նկ. 6 Գանձասարի վանքի պարսպից մի հատված՝ երեսապատման գործընթացը դադարեցված վիճակում:

Ներկայացված ճարտարապետական հուշարձանները միայն փոքր մասն են այն ծանրակշիռ ժառանգության, որի նկատմամբ աղբբեջանցիներն իրականացրել են մշակութային եղեռն:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ աղբբեջանական իշխանությունների վարած քաղաքականությունը քրիստոնեական հայ ճարտարապետական հուշարձանների հանդեպ հիմնականում ունեցել է մի քանի ուղղություն՝ դրանց մասին պաշտոնական հրատարակություններում, տեղեկատուներում, ուղեցույցներում՝ լռության պահպանում, էթնոմշակութային և կրոնական պատկանելության իւեղաթուրում, հուշարձանների կանխամտածված ավերում և այլափոխում, հուշարձանների նկատմամբ զանազան բարբարոսական գործողությունների իրականացում (պայթեցումներ, շինությունների ավերում, հրկիզում և որպես շինաքարի օգտագործում, եկեղեցիների վերածում գոմերի, ախոռների, պահեստների և այլ նշանակության շինությունների), հայկական եկեղեցիները՝ մուսուլմանական կառույցների վերափոխում, հայկական շատ հուշարձանների քողարկում՝ հողով ծածկելու միջոցով, այցելությունների և ուսումնասիրությունների արգելում, վերականգնման և պահպանության քողի ներքո հուշարձանների ծավալատարածական հորինվածքի, կերպարի և ինքնության ճարտարապետական այլափոխում:

**Lyuba Kirakosyan – *Cultural Genocide (With Special Reference
to the Monuments in Artsakh)***

Speaking about the Armenian Genocide one only remembers more than a million and a half innocent victims murdered, slaughtered, driven to other places. Far less is thought of the cultural loss and spiritual and material values that we lost.

Today the Azerbaijanians steadily and deliberately destroy the Armenian cultural heritage and this process can be fully called “ethnocide” or cultural genocide.

The policy of changing Christian Armenian architecture led by Azerbaijani government is realized in several directions: nothing is said about them in official publications, guidebooks; ethnocultural and religious identity is changed; the monuments are deliberately destroyed; different barbaric acts are committed (explosion, destruction, usage of the stones of churches as building material, stores) against the monuments; the Armenian Christian churches are turned into Mosques; many Armenian monuments are being hidden under a thick layer of soil; visits to and research of the monuments are prohibited. They were changing the plan, view, name of the architectural monuments under the name of reconstruction and rebuilding.